

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i06.026>

MIRZO HAYDARNING “TARIXI RASHIDIY” ASARIDA UBAYDULLOXON SHAXSINING YORITILISHI

Abduvoidova Ruxshonaxon Akramjon qizi

Farg‘ona davlat universiteti Tarix fakulteti,

Tarix yo‘nalishi 3-kurs talabasi

E-mail: ruxshonaabduvoidova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVI asr O‘rta Osiyo tarixining muhim manbalaridan bo‘lgan – Mirzo Haydarning “Tarixi Rashidiy” asarida Ubaydullaxon shaxsi va uning Movarounnahrda harbiy-siyosiy faoliyatiga oid ma’lumotlar tahlil etiladi. Manbadagi voqealar Ko‘li Malik jangi, G‘ijduvon jangi, Hisor voqealari va Bobur mirzoning chekinishi tarixiy kontekstda o‘rganiladi. Shuningdek, Ubaydullaxonning liderlik fazilatlarini, harbiy mahorati va adolat tamoyillariga sadoqati borasidagi ma’lumotlar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Tarixi Rashidiy, Mirzo Haydar, Ubaydullaxon, Shaybaniylar, Safaviylar, Ko‘li Malik jangi, G‘ijduvon jangi, Movarounnahr, Bobur, XVI asr.

Аннотация. В данной статье анализируется фигура Убайдуллы Хана и его военно-политическая деятельность в истории Центральной Азии XVI века на основе “Тарихи Рашиди” Мирзо Хайдара, важного источника информации по истории XVI века. События, описанные в источнике битва при Кул-и-Малике, битва при Гидждуване, события при Хиссаре и отступление царя Бабура изучаются в историческом контексте. В статье рассматриваются оценки, содержащиеся в источнике, лидерских качеств Убайдуллы Хана, его военного мастерства и верности принципам справедливости.

Ключевые слова: Тарихи Рашиди, Мирзо Хайдар, Убайдулла Хан, Шайбаниды, Сефевиды, битва при Кул-и-Малике, битва при Гидждуване, Маверауннахр, Бакур, XVI век.

Annotation. This article analyzes the figure of Ubaydullah Khan and his military-political activities in the 16th century Central Asian history, Mirzo Haydar’s “Tarihi Rashidi”, an important source of information on the history of the 16th century. The events in the source - the Battle of Kul-i-Malik, the Battle of Gijduvan, the events of Hissar and the retreat of King Babur - are studied in a historical context. The article examines the assessments in the source about Ubaydullah Khan’s leadership qualities, military skill and loyalty to the principles of justice.

Keywords: Tarikhi Rashidi, Mirzo Haydar, Ubaydullah Khan, Shaybanids, Safavids, Battle of Kul-i-Malik, Battle of Gijduvan, Maverannahr, Babur, 16th century.

Kirish. XVI asrda Movarounnahr siyosiy hayotini o‘rganishda Mirzo Haydarning (1499-1551) “Tarixi Rashidiy” asari (1541–1546) eng muhim manbalardan biri hisoblanadi[1, B.255]. Asarning maxsus qiymati shundaki, muallif ko‘plab voqealarning bevosita guvohi yoki ishtirokchisi bo‘lgan. “Tarixi Rashidiy” Chig‘atoy xonligi, Shaybaniylar va Timuriylarga oid o‘zaro bog‘liq voqealarni tizimli bayon etadi.

“Tarixi Rashidiy” asari va Ubaydullaxon siymosi xorijiy va mahalliy tarixshunoslikda turlicha o‘rganilgan. R. McChesney O‘rta Osiyo XV–XVIII asrlar siyosiy tarixini tadqiq etib, Shaybaniylarning Movarounnahrdagi hukmronligini atroflicha yoritgan[6, B.277]. M.E. Subtelny Turkiy-Tojik madaniy-siyosiy munosabatlarini tahlil etgan asarida G‘ijduvon jangi va uning oqibatlarini o‘rganadi[11, B.45].

O‘zbek tarixshunosligida esa A. Urinboyevning “Tarixi Rashidiy” tarjimai va izohlariga asoslangan ilmiy ishlar muhim o‘rin tutadi. Safaviy-O‘zbek munosabatlari masalasida S.F. Dalening monografiyasi asosiy manbalardandir[4, B.102].

Bobur podshoh 917 (1511 yil sentabr) yil rajab oyida Samarqand taxtiga o‘tirgan vaqtda, Movarounnahrning butun orzu-e‘tiborli amaldorlari Bobur Podshoh Shoh Ismoilga bo‘ysunib, qizilbosh-turkmanlar kiyimiga burkanib, ularning yo‘liga yuribti, deya ko‘ngillarida isyon ko‘tarishgan edi. O‘sha qish oyoqlaganda, tinimsiz yoqqan yomg‘irlar tufayli butun borliq yashil libosga burkangan mahalda o‘zbeklar Turkistondan Toshkentga tomon yurish qilishdi[2, B.204]. Ubaydullohxon Yetti Quduq yo‘li orqali Buxoroga ketadi. Toshkent qal‘asini amir Ahmad Qosim ko‘hbur mustahkamlab olgani tufayli podshoh Toshkentga madad sifatida Do‘st Nosir, Sulton Muhammad dug‘lat va boshqalardan iborat bir guruh amirlarni jo‘natdi, o‘zi esa Buxoroga yo‘l oldi. U Buxoroga yetay deb qolganda, Podshohning kelayotganidan xabar topgan Ubaydullohxon jilovni tortib, qaysi yo‘ldan kelgan bo‘lsa, o‘sha yo‘l bilan orqaga qaytdi. Podshoh uning izidan tushib, Ko‘li Malikda yetib oldi va Ubaydullohxon to‘xtashga majbur bo‘ldi[9, B.45]. Ubaydullohxonning lashkarida 3000 ta, Podshohning lashkarida 40000 ta jangchi bor edi. Ubaydullohxon “Qancha-qancha kam sonli lashkarlar Allohning inoyati bilan ko‘p sonli lashkarlarni yenggan”(2.250) degan oyati karimani o‘qib, orqasiga qaytdi, keyin katta jang bo‘ldi. Dargohi keng, qudratli Alloh bandalariga, ayniqsa, hokimyat tepasida turganlarga, lashkarimu qurol-aslaham ko‘p deb gerdaymaslik kerekligini uqdirib, o‘z kuchini ko‘rsatdi. Olam shohlarining shohi, mutloq hukmdor Alloh kinga xoxlasa, o‘shanga beradi, kimdan tortib olgisi kelsa, o‘shandan tortib oladi[3, B.49].

Ubaydullohxon mag‘lubiytlarini boshdan kechirgan, 8 oy burun xuddi shu lashkardan yengilib qoshib ketgan 3000 ta odami bilan, chiroyli otlangan, to‘liq qurollangan 40 000 kishilik lashkarni tor-mor qildi. Bu voqea 918 yilning safar oyida (1512 yilning aprel –may oylari) bo‘lib o‘tdi.

Podshoh 8 oy Samarqand taxtida o‘tirdi. U Samarqandga qaytib kelgach, oyog‘ini Samarqand taxti zinalariga qo‘ya olmadi. Butunlay ruhi tushib, Samarqand taxti bilan xayrlashdida Hisorga ketdi. U Shoh Ismoliga ketma-ket odam jo‘natib, bo‘lgan voqeani bildirib, yordam so‘radi.

U Podshohning iltimosini bajarib, unga madad uchun 60 000 odam bilan amirulumarosi Mir Najmi jo‘natdi[8, B.22]. O‘sha yilning qishi boshlarida ular tag‘in o‘zbeklarga qarshi qo‘shin tortishdi. Qarshiga yetishganda, Ubaydullohxoning tog‘asi Shayhim mirzo qal‘ani mahkamlab olganini bilishdi. Dastlab ular Qarshini qamal qilishdi va ko‘p o‘tmay uni egallashdi. Ular Shayhim mirzoga qo‘shib butun qarshi xalqini, oddiydan tortib aslzodagacha, boladan tortib kattagacha qatl qilishdi.

O‘zbek sultonlariga kelsak, ularning har biri o‘ziga qa‘la mahkamlab olgan edi. Jonibek sulton G‘ijduvon qal‘asiga bekinib olgandi[5, B.25]. Turkman-qizilboshlar Qarshini qatag‘on qilib bo‘lgandan keyin Podshohdan Movarounnahrda boshqa qal‘alarning ahvolini so‘rashdi. Podshoh ularning har biri haqida gapirib berdi. G‘ijduvon qal‘asini olish oson, degan fikrda G‘ijduvonga yo‘l olishdi. O‘zbek sultonlari bundan xabar topganlari zahoti, Podshoh bilan turkmanlar qal‘asni egallash uchun G‘ijduvon yaqiniga joylashib olgan o‘sha kechasi yoq G‘ijduvonga kirib olishdi. Tong arafasida safga tizilishib, har bir mahallada dushman oldiga to‘siqlar qo‘yishdi. Bu taraf ham janga kirishdi. O‘zbeklar mahallalarinig o‘rtasida o‘rnashib olganliklari bois jang maydni tor edi. Ular otlardan tushib har burchakdan o‘q ota boshladi. Bir soat ichida islomning panjalari kofirning qo‘lini changallab oldi, islomning bayrog‘i g‘alaba va tantana zinalari bo‘ylab baland xilpiradi. Islom g‘alabasining shamoli johillikning qora bayrog‘ini yiqitib tashladi. Ular bir zumda mag‘lubiyatga uchrashdi va qizilbosh-turkmanlarning katta qismi o‘ldirildi. Turkmanlar o‘qidan Qarshida paydo bo‘lgan teshiklarni o‘zbeklar qasos qilichi bilan berkitishdi. Mir Najm va boshqa turkmanlarni do‘zax oloviga otishdi. Podshoh esa, ezilgan, gangigan bir xolda Hisorga chekindi[7, B.69].

Podshoh va Sulton Saidxondan qolgan, Podshohga xizmat qilishni afzal ko‘rgan mo‘g‘ullar bilan boshqa mo‘g‘ullar o‘rtasida kelishmovchilik yuzaga keldi. Bu voqealarning tafsiloti uzun, uning qisqacha bayoni mana bunday: bir kuni kechasi Mirzo Ayub bekchik, Mir Muhammad, Yodgor mirzo va Nazar mirzo boshqa mo‘g‘ullar bilan birga Podshohga xujum qilishdi, u ustki kiyimlarisiz ming azob bilan Hisor qal‘asiga bekindi. Bosqinchilar esa qal‘a tashqarisida nima topishsa olib, Qoyir Tegin tog‘lari tomon ketishdi.

Ularga qarshi kurashishga Podshohning kuchi yetmadi. Hisor qal‘asini ishonchli amirlariga qoldirib, Qunduzga yo‘l oldi. Butun Hisor viloyati, qal‘adan tashqari, mo‘g‘ullar qo‘liga o‘tdi. Mo‘g‘ul maqolida aytilganidek:

Holi joy topsa, to‘ng‘iz peshtoqqa chiqmoqchi bo‘lur.

Ana shu maqol mazmuniga muvofiq dush kelgan to‘ngiz taxtga chiqdi. Ular zo‘ravonlik va jabr-zulm qo‘llarini har tarafga cho‘zib, iflos changallarini xalqning mol- mulki va ahli ayoli etaklariga uzatdi. Mening xizmatimda bo‘lgan hurmatli mo‘g‘ullardan biri shunday hikoya qilib

bergan edi: “Menga Vaxshning ulug‘ odamlaridan biridan soliq olish uchun hujjat yozib berishdi. Uning uyiga borib, qo‘limdagi qog‘ozni ko‘rsatdim. U qog‘ozni o‘qib, uzoq o‘yga tolib o‘tirdi, keyin tashqariga chiqib, menga 200 ga yaqin ot, shuncha tuya, qo‘ylarini ko‘rsatdi, qullarini, uy-ro‘zg‘or buyumlarini, kiyim-kechak, matolarini ko‘rsatdi-da, menga qarab “Iltimosim shuki, mana shu narsalarning hammasini olgin-da, meni bolalarim va ahli ayolim bilan birga shu ustimizdagi kiyim-boshda qo‘yib yubor, meni mana shu erda senga ko‘rsatgan mol –mulk bahosidan oshadigan soliqlardan ozod qil”, dedi.

Men hisoblab qarsaam, bu ko‘rsatilgan mol-mulk va narsalarning bahosi ancha-muncha mablag‘ni tashkil qilsa-da, biroq bu men keltirgan qog‘ozdagi mablag‘ni yarmiga ham etmasdi”.Ularning xalqqa qanchalik jabr-zulm o‘tkazganliklari shu voqeadan ham ko‘rinib turibdi.Hisor aholisining bor mol, boyliklari, g‘allasini ular butunlay tortib olishib, xalq boyligini isrof qilishib, elni qirilib ketish darajasiga olib borishdi.Hisor shahrida bor yo‘g‘i 60 ta odam qoldi.Ko‘pchilik odamlar o‘z ajali bilan o‘lganlarni go‘shtini yeyishdi. Bu odamlar ochlikdan o‘lganliklari uchun ularda yegulik go‘sht ham yo‘q edi, shunda ular o‘zlari ham o‘lib ketmaslik uchun tiriklarni o‘ldirib, go‘shtini yeyishdi. O‘sha zolim, to‘ng‘iztabiat mo‘g‘ullarni tubanliklari tufayli qilgan ana shunday iflos, yovuz ishlarining natijasi shunga olib keldiki, ilgari 30000-40000 mo‘g‘uldan 2000 ta mo‘g‘ul qoldi.Boshqalar esa qahr daryosiga cho‘kib, qasos qilichi ostida jon berishdi. Xotinlari va bolalari o‘zbeklarga asr tushishdi, to hozirgacha ularning qo‘lida xor –zor bo‘lib kun kechirmoqda.

Ushbu muxtasar hikoyaning ayrim tafsilotlari shuki, o‘sha qadimgi baxtsizliklarga qo‘shimcha bo‘lib, uzluksiz qor yog‘di, tog‘lar tekisliklarga, tekisliklar esa tog‘larga aylandi.Bog‘larni to‘ng‘iziyu tog‘lar ayig‘idan farq qilmaydigan bu gumroh qavmlar o‘z jabr-zulmlarini qanchalik oshirishmasin, bundan ularga naf kelmadi, o‘zlari ham ayniqsa, g‘alla yetishmasligidan qiyin ahvolda qolishdi, sahrolardagi o‘tlar qor ostida qolib ketib,otlari yegani o‘t topolmadi, g‘alla esa odamlarga yetmasdi, bu la‘natga uchragurlarning o‘zlariga ham ovqat yo‘q edi[10, B.125].

Bu ahvolning xabari Ubaydullohxonga yetdi, uning amallarining aksariyati xayrli ma45qsadlarini ko‘zlagani uchun davlat ishlarini tartibga solish va haqiqatni qaror toptirish uchun bu yovuzliklarga chek qo‘yishni lozim topdi va qish oxirida Hisorga tomon yo‘lga tushdi. Yo‘ldan ozgan mo‘g‘ullar o‘zbeklarni bostirib kelayotganini eshitib, qayoqqa borishlarini bilmay qolishdi, chunki ular Bobur Podshohga tomon boradigan yo‘llarini o‘zlari berkitishgan, Andijonga, Sulton Saidxon huzuriga borishni ham nomuvofiq topishdi, chunki har gal xonning hizmatiga borishganda har qaysisi o‘zi nimani xoxlasa, shuni qilib, xonning ishonchini yo‘qotishgan edi, mana endi zo‘ravonlik qo‘llari kesilgan, fitna qo‘zg‘agan oyoqlari singan edi. Shuning uchun xon qoshiga borishga borishni xayollariga ham keltira olishmas edi. Buning ustiga, yo‘llarni qor bosib yotardi. Shu sabadan ular Surxob va Baxsh tog‘lariga berkinib olishdi. Bir tomondan ularni Surxob daryosi himoya qilsa, ikki tarafdin tog‘lar berkitib turar, bir tarafni qor bosgan edi.

O‘zbeklar yaqin kelib, bu joylarni ko‘zdan kechirib, ularning berkinib olishganini ko‘rishdi. “Hayot saraton quyoshi ostidagi qor misol” deganlaridek, bir tomonini berkitib turgan qor 2-3 kun ichida erib ketdi, ular berkinib olgan darada hiyla keng yo‘l ochildi. Bu keng yo‘l o‘zbeklarga quvonch, anavi yaramaslarga behad qiyinchiliklar olib keldi. Tong otgach o‘zbeklar anashu yo‘l bilan borib, ularga hujum qilishdi. Ularni ko‘rgan mo‘g‘ullar o‘zlarini suvga otishdi.

Nazm:

Guliston qildi olovni Halilga,
Majusni yondirar g‘arq etib Nilga.

U zolimlarning ko‘pchiligi suvga g‘arq bo‘lib, do‘zax olovida yondi. Ulardan oz qismi xolos urushdi. O‘zini suvga otganlar yarqiroq shamshir zarbasidan do‘zax olovining o‘rtasiga tushdi, tirik qolganlari esa, asirlikning ayanchli ahvolidan qolishdi. Ular Hisor xalqi boshiga bir yo‘l davomida qanday azob- uqubatlarni yog‘dirishgan bo‘lsa, qodir Alloh Ubaydullohxon vositasida ulardan 1 soat ichida qasos oldi.

Nazm:

Sabiydan bitta so‘z eshit, ey o‘g‘lon,
Gul unmas, sen yerga ekkansan tikon.

Harqalay yomon, buzuk qiliqlarning natijasi mana shunday bo‘ladi, yomonlik oxiri halokatga olib keladi.

Nazm:

Dunyoda ergashma yomonga zinhor
Yovuzga yovuzlar bo‘ladi duchor.

Hisor daryosidan va yarqiroq shmashirdan omon qolganlar Sulton Saidxon huzuriga Andijonga yuqorida tasvirlangan ahvolda kelishdiki, to‘g‘risi, uni tasvir etishning imkoni yo‘q. Mir Ayub bekchakdan eshitganim bor edi, u : “Mo‘g‘ullarning jabr-zulimini o‘zim sinab, xalqqa qilgan qilmishlarini ko‘zim bilan ko‘rganimgda, necha martalab Allohdan bularning boshiga biror falokatni yog‘dirishini, musulmonlarni azobdan qutqarizishni yig‘lab –yig‘lab iltijo qilardim”, deya hikoya qilardi.

Bu voqealarni hikoya qilishdan maqsad- podshoh va amaldorlar odamlar hayotini hamda saltanatni izdan chiqaradigan zo‘ravonliklardan o‘zlarini tiyishlari va saltanat barqarorligining asosi bo‘lgan hayotni faravon, go‘zal qiladigan, adolat va insonni qaror toptirishlari va qanchalik muhim ekanligini ko‘rsatishdir. Allohning inoyati – g‘oyat noyob narsa, buni u faqat munosib bandasiga ato qiladi.

Qilsaki, o‘sha yovuz mo‘g‘ullarnig iflos qilmishlari tufayli Hisor Podshoh qo‘lidan ketib, o‘zbeklarga nasib qildi. Garchi Podshohning muhtojlik jihatlari ko‘p bo‘lsa- da, u Qunduzda bir amallab kun o‘tkazib, nimagadir umid bog‘lab o‘tirardi. Qunduz viloyatini Mirzaxon boshqarar edi. Podshohga toliq tobeligiga qaramasdan, u odamgarchilik yzasidan ham bu viloyatni Podshohga bermadi. Podshoh tug‘ma zukkoligi bilan buni tushundi-da, Mirzaxon qo‘lidagi mulkka talabgorlik qilmadi. Hisordan umidini uzgach, Qobulga qaytdi.

Podshoh Movaraunnahrga ega bo‘lgan paytda Qobulni ukasi Sulton Nosir Mirzoga qoldirgan edi. Sulton Nosir Mirzo hozir Qobulda edi. Podshohning kelayotganidan xabar topgan zahotiyoyq istiqboliga shoshildi va sadoqat hislarini uzur kaftiga qo‘yib, bunday dedi: “Faqir qo‘lingiz hamma ishlarda ixlos qovushini e‘tiqod yuzlariga surtib sizga xizmat qilishni faxr deb bilaman. Qobul – muborak joy va go‘zal shahar siz soadat oyog‘ini saltanat taxtiga qo‘yib elni faqir qulingizga topshirgan edingiz. Taqdirning g‘alati o‘yinlar va falakning teskari aylanish tufayli siz bu yerga tashrif qadamini qayta qo‘ydingiz, bilingki, bu mamlakat go‘yo bir xazina edi, men unda mana shunday kun uchun soqchilik qildim. Agar sizdan farmoni oliy bo‘lsa, men asosiy o‘rnim G‘azniga qaytaman. Bordi-yu, meni boshqa biror joyga ishga tayinlashni lozim deb hisoblasangiz, bunga ham jon deb rozi bo‘laman”. Podshoh Sulton Nosir Mirzoni odamgarchiligidan oliy himmat ko‘nglida behad minaddor bo‘lib, boshini siladi va G‘azniga qaytishiga ijozat berdi. Sulton Nosir mirzo o‘sha kunlariyoq vafot edi. Amirlar o‘rtasida G‘azni uchun kelishmovchiliklar bo‘ldi, bu haqida hali yoziladi. To Qandahorni olguncha Podshoh Qobulda turdi, keyin Hindistonni fath qildi.

XULOSA

Mirzo Haydarning “Tarixi Rashidiy” asarida Ubaydullaxon siymosi bir necha jihatdan gavdalantiriladi. Birinchidan, u harbiy mahorat sohibi sifatida tasvirlanadi: Ko‘li Malik va G‘ijduvon janglarida uning taktik ziyrakligi va jangchilarining jonajon yurtni himoya qilishdagi qat’iyati muvaffaqiyatning asosiy omili bo‘ldi. Ikkinchidan, Mirzo Haydar Ubaydullaxonni adolat yo‘lida kurashuvchi hukmdor sifatida ideallashtiradi: Hisor voqealarida u zolim mo‘g‘ul amirlariga chek qo‘yib, mazlum xalqni himoya qiladi.

“Tarixi Rashidiy” da Ubaydullaxon tasviri shunchaki tarixiy qayd emas, balki muallifning siyosiy va axloqiy qadriyatlarini aks ettiruvchi ishlanmagan tushunchadir. Mirzo Haydar davlat boshqaruvida adolat, din va harbiy kuchning uyg‘unligini mukammal ideal sifatida ko‘rgan va Ubaydullaxon siymosida bu idealning ro‘yobga chiqqanini ko‘rsatishga harakat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, ushbu manba XVI asr Movarounnahri tarixini, ayniqsa Shaybaniylar-Safaviylar va Shaybaniylar-Timuriylar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganishda beqiyos ahamiyatga ega bo‘lib, Ubaydullaxon faoliyatini har tomonlama tadqiq etishda asosiy manbalar qatorida turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirzo Haydar. Tarixi Rashidiy / Tarjima va izohlar muallifi: A. Urinboyev. – Toshkent: Fan, 1996. – 432 b.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Yulduzcha, 1989. – 368b.
3. Beveridge A.S. (tr.) Babur-Nama (Memoirs of Babur). – London: Luzac & Co., 1922. – 225 p.
4. Dale S.F. The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids and Mughals. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 316 p.

5. Manz B. Power, Politics and Religion in Timurid Iran. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 310 p.
6. McChesney R.D. “The Chinggisid Restoration in Central Asia: 1500–1785” // The Cambridge History of Inner Asia. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 350 p.
7. Richards J.F. The Mughal Empire // The New Cambridge History of India. Vol. I.5. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – 320 p.
8. Röhrborn K. Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16. und 17. Jahrhundert. – Berlin: De Gruyter, 1966. – 180 s.
9. Savory R. Iran under the Safavids. – Cambridge: Cambridge University Press, 1980. – 292 p.
10. Semenov A.A. “Bukhara” // Encyclopaedia of Islam. Vol. I. – Leiden: Brill, 1960. – 1350 p.
11. Subtelny M.E. “The Symbiosis of Turk and Tajik” // B. Manz (ed.) Central Asia in Historical Perspective. – Boulder: Westview Press, 1994. – 360 p.